

Kritpipelagret hos "Dufwenberg & Nordström, som hålla öppna Bodar uppå Södermalms torg"

Ett stadsarkeologiskt fynd

Jan-Åke Ljung och Per Nelson

Den uppmärksamme söderflanören har knappast kunnat undgå att lägga märke till "Gropen" vid stadens getingmidja, Slussen. Väl synligt från tunnelbanan och pendeltåget reser sig ett myller av murar och byggnadslämningar där tidigare endast en grässlant låg.

De något äldre stockholmarna kanske minns de fastigheter som stod här i kvarteret Mälaren så sent som på 1940-talet; det rikt utsmyckade hyreshuset ritat av arkitekt Johan Fredrik Åbom och uppfört 1862, eller sockerbruket med anor från 1600-tal. "Få" kommer emellertid ihåg hur kvarteret såg ut tidigare, när adelsmannen Pontus Fredrik de la Gardies palats från 1660 pryddes tomten. Även tidigare har hus funnits i kvarteret, före Södermalms gatureglering på 1640-talet.

Under sommaren och hösten 1984 har Stockholms stadsmuseum företagit byggnadshistoriska och arkeologiska undersökningar av kvarteret Mälaren. Den antikvariska verksamheten föranleddes av landsbyggets plan att bygga ett konferenshotell på platsen. Undersökningarna är i skrivande stund ej avslutade och materialet ännu inte färdigbearbetat. Endast en mindre del av stadsmuseets undersökning kommer här i korthet att redovisas. En liten del av utgrävningarna har rönt särskilt stort intresse från allmänhet och massmedia. Det är ett stort fynd av kritpipor som påträffats, dolt under fyllnads- och rasmassor, i palatsets östra flygel. I över tvåhundra år har det enorma lagret pipor legat under stockholmarnas

stressade fötter.

Innan vi behandlar själva fyndet kan det vara på sin plats att, i korthet, beskriva kritpipans, och då ofrånkomligen även tobakens, historia.

Bruket att röka härstammar egentligen från indianerna och hämtades till Europa av spanska upptäcktsresande på 1500-talet. Kännedomen om tobakens olika användningsområden måste dock tillskrivas fransmannen Jean Nicot som, efter att ha tjänstgjort som franskt sändebud i Portugal, prisade tobaken som medicinalväxt. Av honom har tobaksplantan fått sitt släktnamn Nicotiana. Ryktet om dess undergörande effekt spreds snabbt runtom i Europa efter det att Nicot botat den franska regentens, Katarina av Medici, svårartade huvudvärk medelst snusning. Indianernas sätt att *röka* tobak anammades dock först av engelsmännen och det var denna form av konsumtion som fick störst spridning.

Förhållandevis snart fick även svenskarna njuta av nikotinet berusande inverkan, huvudsakligen i form av rök. Hemvändande sjömän och soldater från 30-åriga kriget spred seden att röka pipa. Detta engelska sätt att använda tobak förankrades fast i alla samhällsskikt landet över.

Från holländska 1600-talsmålarens många realistiska skildringar av krogar och rökstugor kan man få en liten föreställning om hur det kunde se ut även i Sverige; högljudda, dästa och berusade människor grupperade runt ett bord med mat, dryck och mitt på bordet ett fyrfat med glödande kol. Gästerna tycks

röka måttlöst utan att beakta eventuella efterverkningar. Piporna tändes enklast med kol från fyrfatet. En skicklig vanerökare kunde dock använda sig av elddon.

I Sverige samlades man i så kallade "tobakskolleger" för att dricka eller suppa tobak. Det fanns ännu inget namn för det märkliga bruket att dra in tobaksrök genom munnen och blåsa ut den i svarta skyar. Ett tidsenligt komplement till målningarna är Johan Gabriel Oxenstiernas berättelse om hur ett tobakskollegium förlöpte under mitten av 1700-talet: "... utur dessa kretsar uppstiga tjocka dunster av svart tobaksrök liksom från spetsen av ett eldsprutande berg. Här rinna strömmar av dricka från en kullslagen butelj ibland skärvor av sönderslagna kritpipor ..."

Men vad är egentligen en kritpipa, undrar kanske många? Namnet kritpipa har ingenting med själva materialet att göra annat än rent utseendemässigt. Till en början kallades de riktigare för ler- eller tobakspipor. I ett tidigt skede tillverkades piporna av krukmakare som använde en speciell typ av lera, vitbrännande så kallad piplera. Kritpipan är således en keramisk produkt.

Kritpiporna tillverkades till en början för hand, senare förfinade man tekniken och göt pipan i ler- eller mässingsformar. De olika teknikerna framgår med önskad tydlighet då man jämför skilda perioders pipor. De tidigare 1600-talspiporna var grova och klumpiga ting jämfört med 1700-talets långa och smäckra pipor.

Som färdiga produkter kunde 1700-talstyperna vara mycket långa, upp till en aln dvs omkring 60 centimeter, och ofta vackert dekorerade. Möjligheten att gjuta pipor med reliefmotiv utnyttjades av Gustav III när han till minne av statskuppen 1772, lät tillverka de så kallade revolutionspiporna med sitt monogram på piphuvudena.

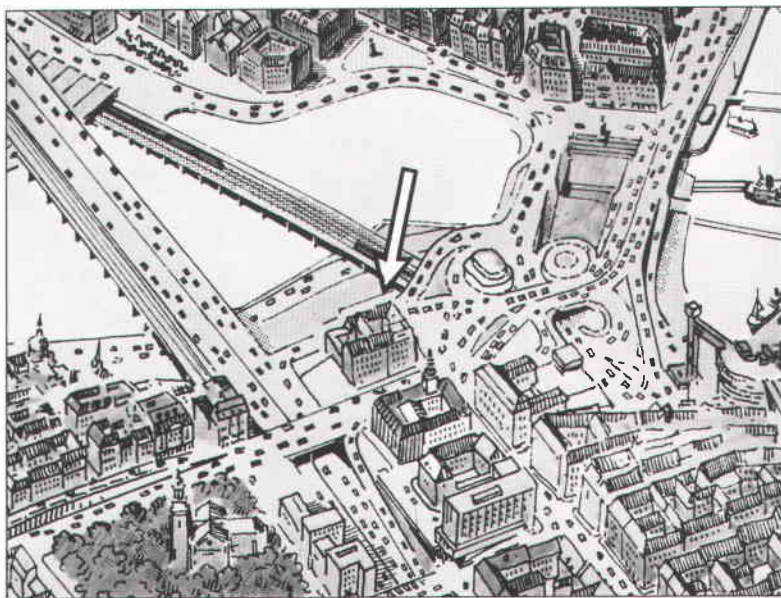
Tillverkningprocessen var lång och specialiserad. Det tog omkring en vecka innan pipan var färdig att

försäljas i bod. En bild av den svenska tillverkningen får man om man läser vad Linné skriver i sin "Västgötaresa" från 1746.

"Pipbruket var anlagt utom staden, här voro 60 personer sysselsatta med lerans ältande, kastande, torkande, polerande, stämplande och huru små gosar här användes till samma tjänst som stora. Piporna formerades uti mässingsform av tvenne stycken, som långsät och emellan sig slutades tillsammans. Formgöraren filade och formerade dessa pipformar uti en särskild kammare. Pipleran, som hämtades från Holland var vit och rodnade icke i bränningen; då man skrapade på henne med nagel eller kniv, glänsade hon som vit talk, och mjölet var mellan fingrarna fett, slipprit, klibbigt, nästan som

Höger sida: David Teniers. Interiör från en flamländsk ölstuga. Olja, 1661. Tillhör Nationalmuseum.

Slussenområdet. Vid pilen platsen för de la Gardieska palatset och pipfyndet. Teckning Magnus Gerne, 1971.

en talg eller talkmjöl. Källare voro anlagda, i vilka de obrända piporna bevarades för frost och stark torka. Tunnorna, i vilka piporna brändes, voro av ler, liknande nog sockerformar, fast dessa hade en flat botten. När piporna sattes in i tunnan, täcktes hon med ett papper, som var böjt in formam conii, och beströks med lera på båda sidor, så att lerskorpan blev kvarstående, sedan papperet brunnit bort. Piporna brändes i 24 á 26 timmar uti en hög, halvcyldrisk ugn; 15 á 16 tunnor brändes tillika 10 á 20 gross i var tunna, 144 pipor i vart gross.”

Kritpipan var en mycket skör produkt och kan betraktas som en tidig slit- och slängvara. Man rökte några stöpp i den innan den gick sönder eller slammade igen och blev obrukbar. Man kastade bort den trasiga pipan och tog helt enkelt en ny, kanske från hatten där det var vanligt att den förvarades. Att ha en pipa i fickan var inte att tänka på då den som sagt var ömtålig, men även om den skulle råka gå sönder innebar det inte någon betydande ekonomisk förlust då piporna, liksom tobaken, var billiga i inköp. Det fanns flera olika prisklasser beroende på längd och kvalitet och den som inte var tillräckligt stadd vid kassa kunde alltid, till facila priser, köpa sekunda varor eller ”korta stumpar”, pipor som av en eller annan anledning gått sönder vid hanteringen.

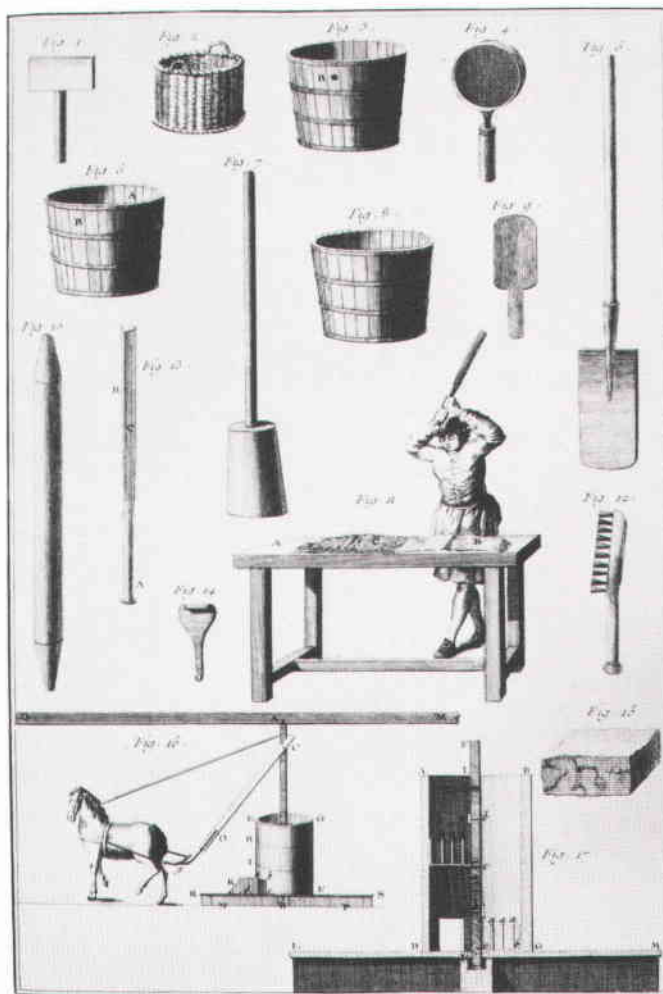
När, hur och var uppstod då denna tillverkning? I Broseley, England grundades det första pipbruket 1575, i direkt anslutning till ett lertag där råvaran hämtades. Först femtio år senare kom tillverkningen igång i Holland, det land som fram till 1740-talet, då importförbud infördes, skulle bli den ledande exportören av kritpipor till Sverige. Här i landet fick Söderkompaniet privilegier att börja bedriva handel med tobak från tropiska länder år 1625, och tolv år senare nämns tobakspipor bland de införda varorna. Tobaksimporten ökade i rask takt. Redan 1640 var införseln 36 ton.

I början av 1700-talet kom den svenska piptillverkningen igång på allvar. Visserligen hade två hollän-

Tillverkning av kritpipor. Ur Diderots Encyklopedi, utgiven 1751–1780. Bilderna visar:

1. lerkranen driven i en hästvandring, arbetaren bearbetande leran, samt redskap och laggade kärl,
2. gjutformar, skruvstäd, pipor upplagda på ram för torkning m m,
3. brännugn och pipor staplade i lertunnor i ugnen.

Foto Nordiska museet.

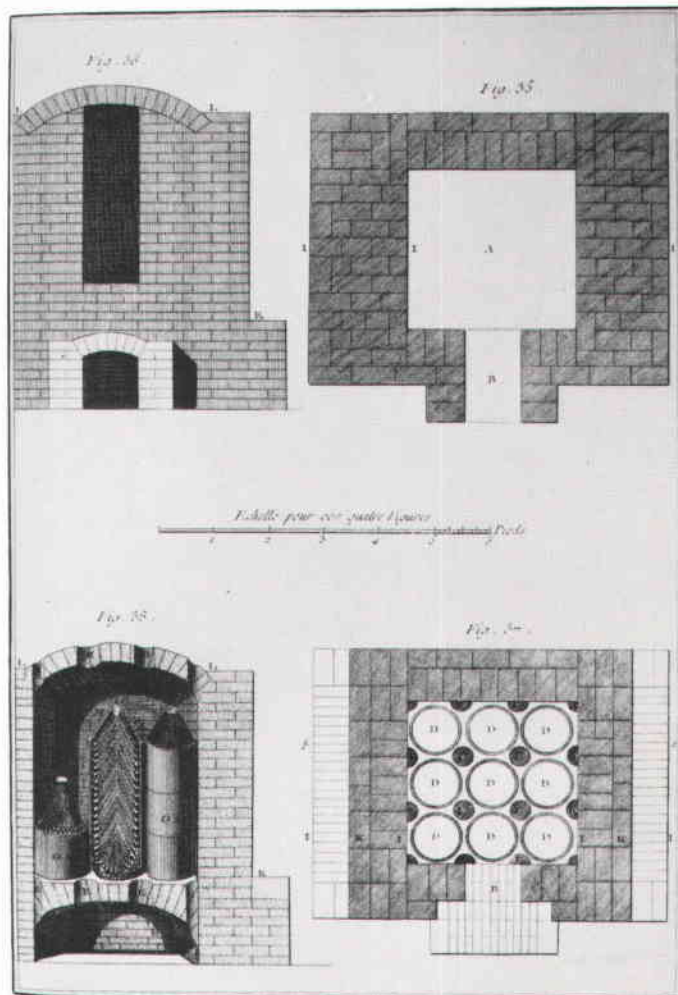
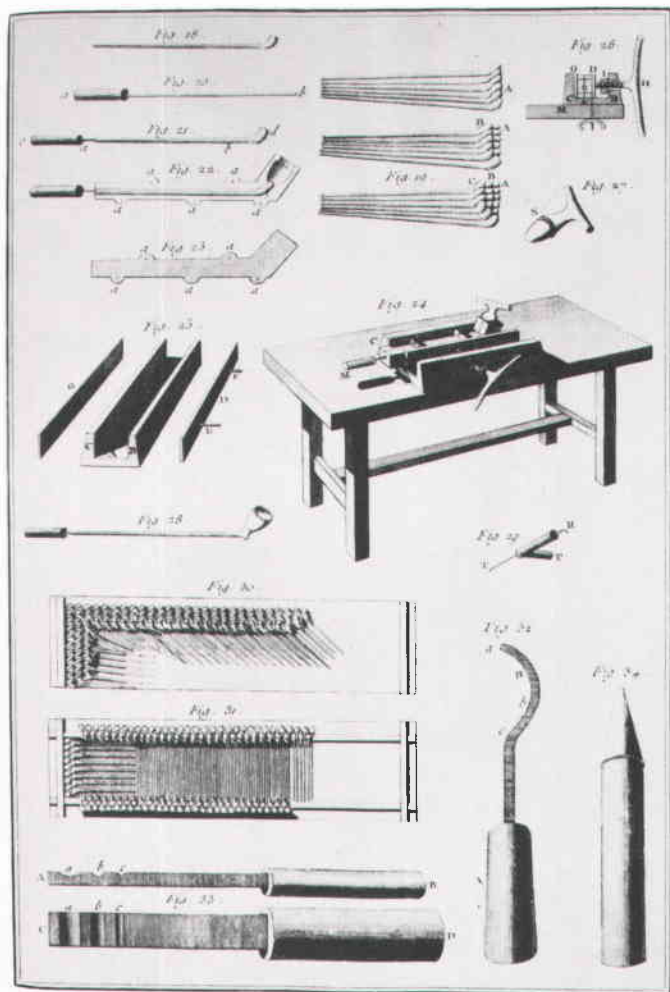

dare redan i mitten av 1600-talet fått privilegium att starta en pipfabrik i Stockholm, men den tillverkningen går knappast att jämföra med den inhemska produktionen under 1700-talet, med handelsman Carl Aspegren i spetsen. Han erhöll till och med "privilegium exclusivum" på 20 år, dvs ensamrätt i hela landet.

Att hitta kritpipor vid utgrävningar av 1600- och 1700-talslämningar, är mer regel än undantag.

Eftersom piporna har ändrat form under årens lopp, har man skaffat sig en god typologi över kritpipans utveckling. Detta har i sin tur medfört att pipfynd blivit ett bra hjälpmedel för arkeologer vid datering.

Vid undersökningar hittar man dock sällan hela eller oanvända pipor. Det rör sig allt som oftast om stumpar eller bitar av skaft som troligen kastats vid det tillfälle pipan gått sönder. Fyndet som gjordes i kvarteret Mälaren är av en helt annan beskaffenhet.

Pipfyndet upptäcktes då golvnivån i de la Gardieska palatsets östra flygel skulle fastställas. Till en början uppskattades fyndets storlek till ett par hundra pipor, men efter en tid stod det klart att endast en bråkdel kommit i dagen. Hela källarrummet, ca 34 kvadratmeter stort, var fyllt med pipor liggande i staplar eller stående i knippen från golv och upp till en meter däröver.

Ett tjugotal olika modeller hittades, många med märken och initialerna O:F instämplade på piphuvudets framsida. Vi påträffade även några mer exklusiva sorter med huvudena fint gjutna i relief. Vid undersökning av källarens kullerstensgolv hittades förkolnade fragment av tunnbottnar från laggade

kärl, i vilka piporna en gång staplats. Piporna låg fortfarande kvar helt oanvända och endast obetydligt missfärgade av tidens tand.

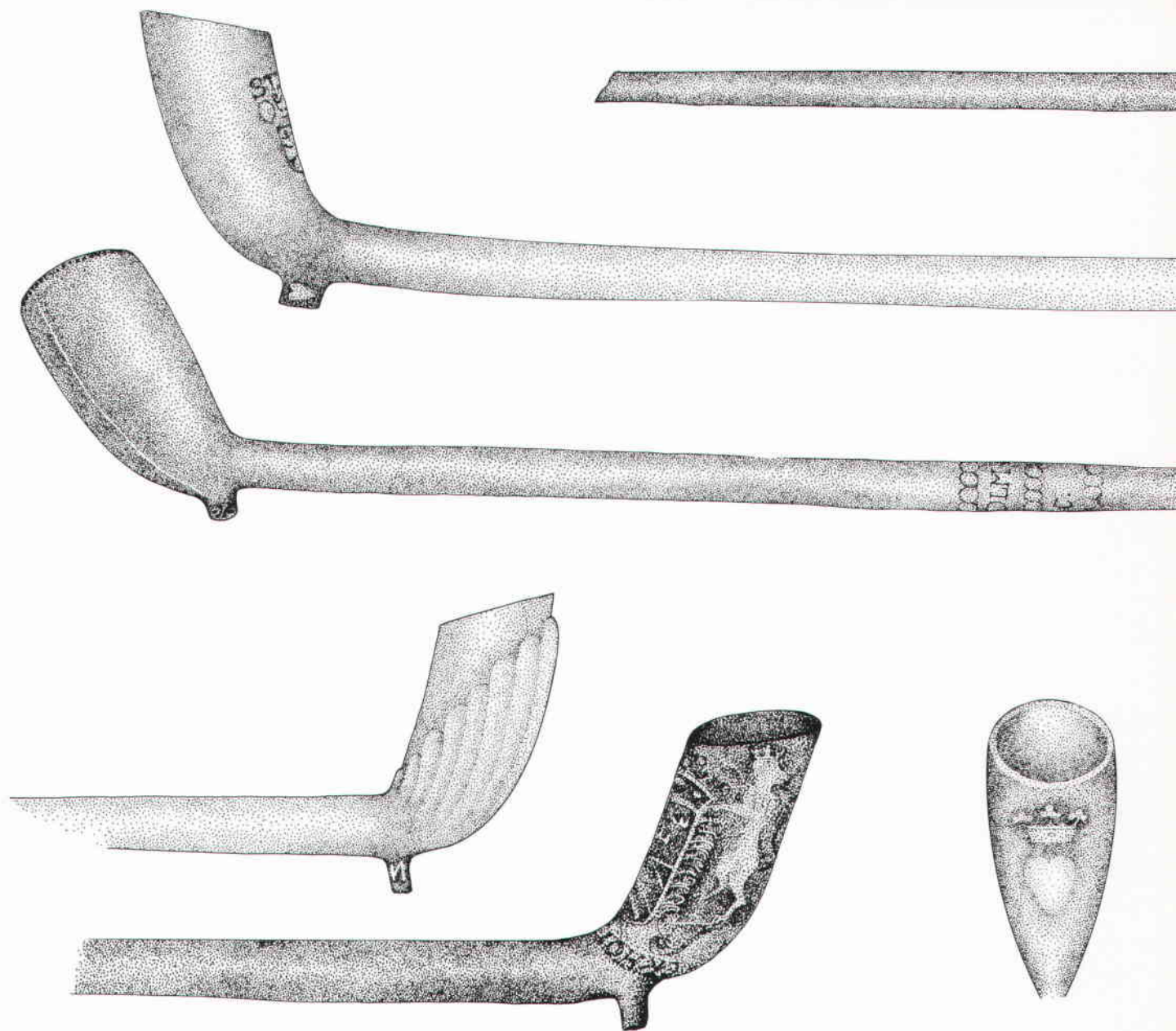
Golvet var täckt av sot och förkolnade trärester, varför utrymmet tycks ha utsatts för häftig brand. Brandlagret härrör förmodligen från Mariabranden 1759, då stora delar av Södermalm ödelades.

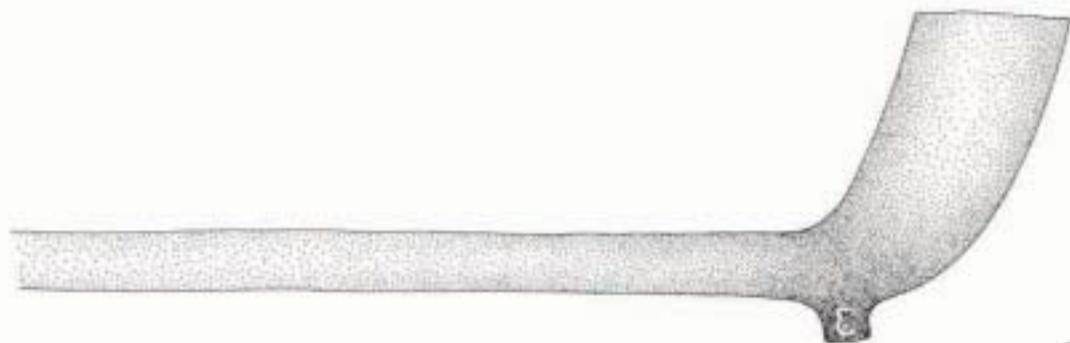
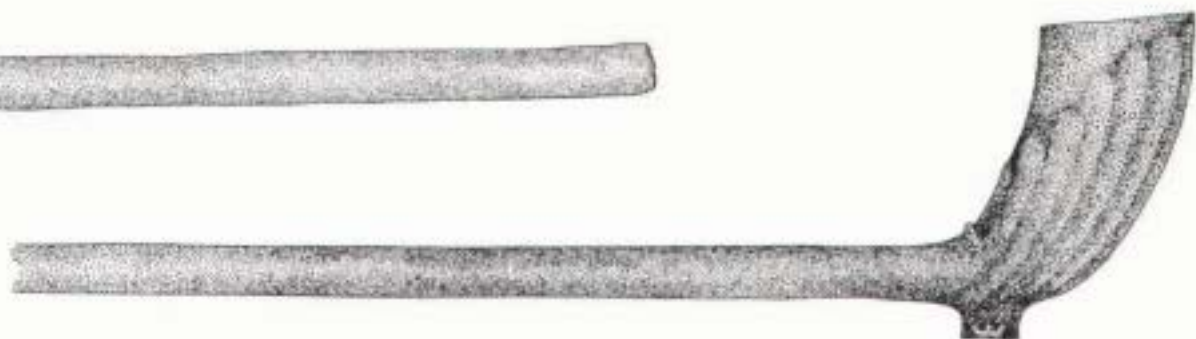
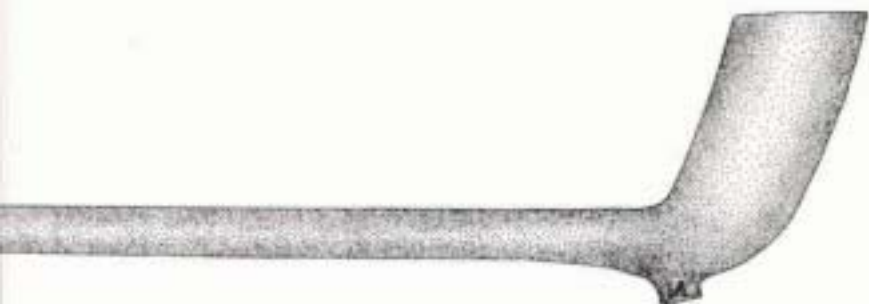
Vid närmare granskning av arkivmaterialet kunde tillverkaren av piporna fastställas vara Herr Secreterare Olof Forsberg. Denne Forsberg hade den 13 mars 1739 tillsammans med handelsman Olof Carl Aspegren, övertagit rätten att producera pipor av Aspegrens far, vilken inrättat en fabrik i kvarteret Grindvaktan, i hörnet av "Stora Kungholmsga-

Vänster sida: Pipor och åter pipor, de övre lagren skadade och blandade med fyllnadsmassor. Nedan till vänster: Pipor med långa skaft, staplade i koniska knippen. Många av piporna är hela. Nedan till höger: Pipor med huvuden i reliefmönster, sk krushuvuden. Foto författarna 1984, SSM.

Några olika typer av de kritpipor som hittades i palatsets källare. Skala 1:1. Teckning Maria Lipasti, SSM.

tan och Stadshagen" vid Kronoberget, 1708.

Samma år som övertagandet av produktionsrättigheterna sker, köper dessa två herrar en fastighet i kvarteret Canin, och startar där en fabrik. Anläggningen beskrivs som: "...en vacker lägenhet vid Långholmsundet med stenhus till arbetsrum och en ny ugn, magasin och flera comoditeter."

1742 separerar de båda fabrikörerna. Aspegren flyttar först till Marieberg innan han slår sig ned vid "Gamla Kungsholmsbron". Olof Forsberg stannar kvar och utvidgar sin verksamhet vid Långholmsundet genom inköp av intilliggande tomter. Forsberg startade omgående direktförsäljning i parti, gross- och tunnvis, från fabriken.

Forsberg och Aspegren var ensamma i branschen i Stockholm till 1752. De båda verkstäderna hade omedelbart efter övertagandet omkring 50 anställda, mästare, gesäller, drängar, gossar och diverse arbetare med ansvar för olika moment i tillverkningen.

I Forsbergs priskuranter utgivna 1747 står det att läsa, till skillnad från 1745 års priskuranter, att: "...Handelsmännene Dufwenberg & Nordström, som hålla öppna Bodar uppå Södermalms Torg, och därstädes i minut till minut-pris försälja av denna tilwärkning..." Där står vidare att nämnda handelsmän har: "...et tilräckeligt Magazin, med hela Fastager [små laggade kärl], av alla de Sorter som wid Bruket tillwärcas." Olof Forsberg hade följaktli-

Vänster sida: Ca 6 ton eller ca 700 000 oanvända pipor låg fint staplade i källarutrymmet. Ca 10 000 av dessa var hela.

Nedan till vänster: Endast bottnarna var kvar av de små laggade kärl, sk fastager, som piporna en gång staplats i. Nedan till höger: Detalj av en fastagebotten med diameter 45 cm. Foto författarna 1984, SSM.

gen redan på ett tidigt stadium etablerat kontakt med återförsäljare som utöver försäljning av större partier även hade smärre mängder, måhända dus-sinvis, till avsalu. Det kan förmodligen inte vara något annat än Dufwenberg och Nordströms lager som nu återfunnits.

Det är känt att Forsberg producerade upptill en miljon pipor per år då verksamheten var som mest intensiv i början av 1740-talet. I källaren i kvarteret Mälaren har sannolikt minst en hel årsproduktion förvarats liggande i "fastager" med upptill tvåusen pipor i varje, beroende på pipornas och även emballagens storlek. Sammantaget har ca 6 ton pipor tillva-ratagits.

Med tanke på att Sveriges befolkning vid denna tid utgjordes av knappa två miljoner invånare, ter sig denna kvantitet smått ofattbar. Forsberg var för övrigt långtifrån den enda piptillverkaren, ett tjuog-tal liknande fabriker fanns från mitten av 1700-talet runtom i Sverige. Förutom Stockholm var tillverk-ningen lokaliserad till Norrköping, Alingsås, Falun, Arboga, Karlskrona och Varberg. Bruken i Stock-holm var belägna på Kungsholmen och Södermalm. Det bör ha inneburit en mördande konkurrens och priset sjönk mycket riktigt under senare delen av 1700-talet.

Efter Mariabranden 1759 avyttrar Olof Forsberg sin verkstad, varefter han tillträder en befattning som borgmästare i Stockholm, bosatt i Nicolai för-samling.

Antagligen har ingen gjort anspråk på innehållet i källarrummet efter branden eftersom det troligtvis ansågs ha gått förlorat. Rester av rummets väggar har däremot nyttjats som grund för senare byggna-der, medan piplagret legat orört under årens lopp. Det är ett unikt fynd, ett av världens största, och det kan ge värdefull kunskap om såväl kritpipans histo-ria som tidig industri i Stockholm.

Ett stort tack riktas till Olof Rudebeck som benä-get hjälpt och bistått oss med arkivmaterial.

Wid Stockholms Pip-Bruf, som är belägit, på Södermalm, wid Horns-Gatan, emellan den så kallade Kroken, och Horns-Tull, tillwärfas, för innerwarande År, följande Sorter Tobaks-Pipor, och försäljas, Fastage-tals, til nedanstående Priser.

Långa Sorter.		Kopp:mt. Dal. öre.	Korta Sorter.		Kopp:mt. Dal. öre.
Sveriges Wapen 1.	Gros	13:	Bred Klackar	Krusbuhvuden 3	8
Långa Krusfige	"	13:	Bred Klackar	N:o 3.	3:
Stockholms Wapen	"	11:	Smal Klackar	N:o 3.	3:
Bred Klackar tre Kronor	10:		Bred Klackar	N:o 2.	2: 24
Smal Klackar tre Kronor	10:		Smal Klackar	N:o 2.	2: 24
Ordinair Porcellin	"	8:	Bred Klackar	N:o 1.	2: 24
Medel Sorter.			Stora Stumpar	"	3: 8
Engelt Stämpel	"	7:	Allahanda Stumpar	"	2:
Medel krusbuhvuden	"	6:			
Bred Klackar Medel	"	5: 24			
Smal Klackar Medel	"	5: 16			
Små Medel	"	4: 16			

NB. Af de långa Sorterne, finnas och de, som på åndarne äro något af-brutte, och säljas til billigt pris.

Til vederbörande Afsmårens efterrättelse, har man, utom hwad under de förra Åren, uti Gazetteerne, så wäl som de utgifne Pris Couranter, icke, til samtliga Stådernes Respective Magistrater, afståne Skrifwofter, blifwit kundgjordt, äfwen för denna gången welat lämna, at de ifrån Ståder och Lands-Örtene i Riket, som åstunda, större eller mindre Partier, af de, hêr i Stockholm, wid förenämde Pip-Bruf, tillwärfade Tobaks-Pipor, och icke hafwa härstädes, egna Commissionärer, funna, genom bref, til Secreteteraren wid denna Stådens Borgerskap Olof Forsberg, som är Agare af Pip-Brufet, ordonnera, hwad de ickigt finna, dock, at sådant Piet. Fastage-tals; I sijn måtto, funna och de, som åstunda, af beske om förmålte Effeter; så wäl Fastage-såjon och Gros-tals, adressera sig, til Handelsmänne härstädes, Dufwenberg & Nordström, som hålla öfwa Wodar, uppå Söder-malms Torg, och härstädes, i Minut, efter Minut-pris, försälja, af denna tillwärfning, samt äfwen hafwa, nära wid bemålte Torg, til Afsmårens tjenst och beqrödlighet, et tillräckligt Magazin, med hela Fastager, af alla de Sorter, som wid Brufet tillwärfas. Man försätar för öfrigt, at hwår-jom och eniem, sal sijn, behörigt nejje, så i anseende til ofständandet, af hwad, som blifwer ordonneradt, som och Credits åmuntande, på längre eller kortare tid, alt efter Partiernes storlek, samt eljest warande om-ständigheter. Stockholm den 2 Januarii 1747.

Olof Forsbergs priskurant från 1747. Kungl Biblioteket.

LITTERATUR

- Bonds, G., Kritpipor från Ryssviken. *Fataburen. Nordiska museets och Skansens årsbok* 1977.
- Cederlund, C. O., "Att supå tobak". *Fataburen. Nordiska museets och Skansens årsbok* 1966.
- Cramér, M., Klang vad buteljer, Ulla! *Hansson, H., Med tunnelbanan till medeltiden*. 1960.
- Seitz, H., Souvenirer och politik 1772. *Rig årg. 32*, 1949.
- Åkerhagen, A., Kritpipor i svenska vatten. Stencilerad uppsats 1982.